

Pola bitew

– ważny element dziedzictwa

Jakub Wrzosek

archeolog
Narodowy Instytut Dziedzictwa

POLA BITEW SĄ MIEJSCAMI WYDARZEŃ HISTORYCZNYCH o różnej skali znaczenia w dziejach państw lub świata. W historii powszechnej niektóre stanowią kamienie milowe oznaczające ważne wydarzenia związane z periodyzacją dziejów, np. starcie pod Adrianopolem w 378 r. proponowane przez niektórych historyków jako cezura między starożytnością a średniowieczem czy upadek Konstantynopola w 1453 r. traktowany jako granica końcowa wieków średnich. Często bitwy były wydarzeniami przełomowymi dla narodu czy państwa. Przykłady można by mnożyć, np. bitwa pod Białą Górą w 1620 r., która na wiele stuleci zadecydowała o losie Czechów, czy Bitwa Warszawska z 1920 r., która utrwaliła świeżo odzyskaną przez Polskę niepodległość. Bitwy bywały wydarzeniami, wokół których kształtowała się tożsamość narodowa – dla Serbów była to bitwa na Kosowym Polu w 1389 r., dla Polaków bitwa pod Grunwaldem (1410 r.). Są również dla wielu narodów powodem do dumy: wielkim zwycięstwem. Tym czym dla nas jest chociażby bitwa pod Wiedniem (1683 r.), tym dla Rosjan jest Połtawa z 1709 r. Są również wielkie klęski – dla Rzymian była to bitwa w Lesie Teutoburskim w 9 r., dla Francuzów Waterloo i rok 1815. Są w końcu bitwy o charakterze narodowej traumy. Dla Niemców będzie to Stalingrad (1942-1943), dla Francuzów – bitwa pod Azincourt

z 1415 r. lub Verdun (1916 r.), z kolei dla Brytyjczyków Isandlwana (1879 r.) czy Somma (1916 r.)¹.

Bitwy decydowały o losach układów politycznych kontynentów, a nawet świata. Dla jednych są klęskami, dla innych wspaniałymi zwycięstwami. Pamięć o nich stanowi ważny czynnik propagandowy i mimo że od niektórych z nich minęło kilkaset lat lub więcej, nadal budzą wielkie emocje narodowe i są przedmiotem historycznych sporów.

Zwykle ustalenie, na jakim obszarze rozegrało się starcie, jest trudne. Dotyczy to zwłaszcza bitew, które stoczono w starożytności lub w średniowieczu. Im bliżej naszych czasów, tym źródeł historycznych jest więcej i tym łatwiej umiejscowić to miejsce. W celu dokładnej lokalizacji starcia oprócz badań historycznych są prowadzone także inne badania, które czasem pozwalają rzucić nowe światło na dotychczasowe ustalenia historyków. Nowoczesne podejście do tematu, jakim są bitwy czy konflikty militarne, polega na ścisłej współpracy specjalistów z wielu dziedzin, m.in. historyków i archeologów oraz geologów, kryminologów czy antropologów. Archeologia w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat dopracowała się nowej wewnętrznej dyscypliny, której obszar zainteresowań koncentruje się na szeroko pojętych konfliktach zbrojnych. Archeologia pól bitewnych zwana także archeologią konfliktu, stosując metody wypracowane przez archeologię, obejmuje badania wszelkich starć zbrojnych, które odbyły się w przeszłości².

Metody ochrony pól bitew

Ze względu na wagę w historii danego kraju pola bitew są często otoczone różnego rodzaju opieką. W Stanach Zjednoczonych na ich terenie są organizowane muzea oraz parki narodowe. Te ostatnie są wspierane i promowane przez ogólnokrajowy Program Ochrony Amerykańskich Pól Bitewnych (*American Battlefield Protection Program*)³. W Europie, w zależności od kraju, istnieją listy tego typu miejsc, które są zabezpiecza-

ne głównie przed inwestycjami (np. Wielka Brytania)⁴ lub umieszczane w rejestrze zabytków (Polska, Republika Federalna Niemiec, Ukraina).

Odpowiedź na pytanie: czy pole bitwy może być zabytkiem, jest twierdząca i nikt nie powinien mieć w tej kwestii wątpliwości. Polskie prawo uznaje za zabytek i chroni m.in. miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne (art. 6, ust. 1, pkt 1-h ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) a teren, na którym w przeszłości stoczono bitwę, niewątpliwie jest takim miejscem. W naszym kraju ochrona prawna poprzez wpis do rejestru zabytków dotyczy zaledwie pięciu pól bitewnych, czyli Grunwaldu (1410 r.), Raclawic (1794 r.), Maciejowic (1794 r.), Raszyna (1809 r.) oraz Westerplatte (1939 r.). Aż trzy z nich – Grunwald, Raclawice i Westerplatte – są pomnikami historii, a więc zabytkami o szczególnej wartości dla państwa.

Najwcześniej, bo w 1981 r., za zabytek uznano pole bitwy pod Raclawicami. Decyzja zawiera załącznik graficzny w formie fragmentu mapy topograficznej z zaznaczonymi dwiema strefami. Strefa A – ściślej

ochrony konserwatorskiej oraz B – strefa ochrony krajobrazu kulturowego. W pierwszej z nich, obejmującej obszar ponad 10 km², wyróżniono 12 obiektów takich jak kościoły, parki, dwory, grodzisko, kopiec Kościuszki, dom W. Sławka znajdujące się w czterech miejscowościach. Strefa B, o powierzchni ok. 30 km² obejmuje też strefę A, chroni teren i jego ukształtowanie, ciekł wodne, zadrzewienie oraz zagrody, przysiółki i tereny siedliskowe. Załącznik do decyzji określa ograniczenia, jakim podlega zabudowa w obu strefach, a także wykonywanie różnego typu obiektów infrastruktury takich jak drogi, linie energetyczne i wodociągowe. Wszelkie prace związane z budową lub przebudową należy uzgadniać z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Wpis ten jest prawdopodobnie największym wpisem obszarowym w naszym kraju obejmującym w całości lub częściowo siedem różnych miejscowości. W 210. rocznicę zwycięstwa wojsk Kościuszki pole bitwy pod Raclawicami zostało ustanowione przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Pomnikiem Historii.

Kolejnym polem bitwy wpisanym do rejestru zabytków jest miejsce starcia pod Grunwaldem. Pole bitewne wraz z zespołem pomnikowym uznano za zabytek w 1984 r., mimo że jeden z jego elementów – fundamenty kaplicy – wpisano do rejestru już w 1960 r. To kolejny wpis obszarowy tym razem obejmujący powierzchnię ponad 50 ha. Decyzja, choć posiada załącznik graficzny w formie mapy w skali 1:5000 z zaznaczonymi działkami ewidencyjnymi, nie zawiera żadnych wytycznych co do ochrony tego miejsca. W roku 2010 miejsce to zostało uznane za Pomnik Historii.

W roku 1987 do rejestru zabytków wpisano „zespół przestrzenny ukształtowania terenu, małej architektury i zieleni związanych z bitwą pod Raszynem w 1809 r.”. W skład zespołu wchodziły cztery obiekty, w tym dwa bezpośrednio związane z bitwą: szaniec artyleryjski oraz kopiec-mogiła poległych wraz z kamieniem upamiętniającym starcie w 1809 r. oraz walki stoczone tu podczas I wojny światowej.

1. Prace badawcze na polu bitwy pod Kunowicami (Kunersdorf 1759 r.). Fot. J. Wrzosek

1. Research works on the battlefield of Kunowice (Kunersdorf 1759). Photo: J. Wrzosek

Zestawienie pól bitewnych podlegających ochronie konserwatorskiej

Starcie	Data starcia	Miejscowość wymieniona w dokumencie ustanawiającym ochronę	Województwo	Rodzaj ochrony	Nr rejestru zabytków	Data utworzenia ochrony	Pow. objęta ochroną	Pomnik historii
Bitwa pod Grunwaldem	15.07.1410 r.	Grunwald	warmińsko-mazurskie	wpis do rejestru zabytków	A-3586	17.02.1984 r.	51,75 ha	uznany 17.09.2010 r.
Bitwa pod Raławicami	4.04.1794 r.	Raławice	małopolskie	jw.	A-1003	21.07.1982 r.	ok. 3000 ha	uznany 14.04.2004 r.
Bitwa pod Maciejowicami	10.10.1794 r.	Podzamcze	mazowieckie	jw.	A-441	28.04.1995 r.	84,04 ha	-----
Bitwa pod Raszynem	19.04.1809 r.	Raszyn	mazowieckie	jw.	1306	17.04.1987 r.	ok. 0,27 ha	-----
Bój pod Ossowem	13-14.08.1920 r.	Ossów	mazowieckie	park kulturowy	-----	16.04.2009 r.	ok. 106 ha	-----
Obrona Westerplatte	1-7.09.1939 r.	Gdańsk	pomorskie	wpis do rejestru zabytków	A-1219	17.05.2001 r.	ok. 64,5 ha	uznany 22.08.2003 r.

W latach 90. XX w. do rejestru zabytków wpisa- no tylko jedno pole bitewne. W 1995 r. ochroną objęto m.in. pole batalii pod Maciejowicami z 1794 r., ale tylko tej części, która wchodzi w skład zespołu pałacowo-parkowego w miejscowości Podzamcze. Wpis dotyczy powierzchni 84,04 ha.

Najnowsza z wydanych decyzji obejmuje pola bitwy na półwyspie Westerplatte w Gdańsku. Obszar ten uznano za zabytkowy w 2001 r., wyszczególniając siedem znajdujących się na nim elementów architektonicznych, w 2008 r. odrębnym wpisem uzupełniono je o kolejnych 14. Decyzja zawiera szczegółowe uzasadnienie z dokładnym opisem obszaru i poszczególnych obiektów. Na załączniku graficznym do ostatniej decyzji czytelnie przedstawiono zarówno obszar poddany ochronie konserwatorskiej, jak i lokalizację wszystkich elementów wpisanych do rejestru zabytków w roku 2001 i 2008. Westerplatte ustanowiono Pomnikiem Historii w 2003 r. i było to pierwsze w Polsce pole bitwy wyróżnione tą wyjątkową rangą.

Jak wynika z tych przykładów, w trzech przypadkach intencją wpisującego do rejestru zabytków była ochrona pola bitwy jako terenu, na którym nastąpiło starcie zbrojne. Dotyczy to Grunwaldu, Raławic i Westerplatte, gdzie wpisy odnoszą się właśnie do obszaru. Ochroną konserwatorską starano się objąć strefę działań militarnych określoną, w przypadku Grunwaldu i Raławic, mniej lub bardziej dokładnie na podstawie źródeł historycznych. Przypadek Westerplatte jest wyjątkowy, dotyczy bowiem starcia stosunkowo

niedawnego, do którego istnieje bogata literatura oraz materiały kartograficzne i fotograficzne. W związku z tym ustalenie obszaru, na którym toczyła się bitwa, nie stwarzało większych problemów. Przy czym należy zauważyć, że jeśli nie liczyć miejsc, skąd prowadzono ostrzał półwyspu, Westerplatte ze względu na ograniczone naturalne granice jest jedynym polem bitwy w Polsce wpisanym do rejestru zabytków w całości.

Filozofia pozostałych dwóch wpisów jest nieco inna. W przypadku bitwy pod Maciejowicami ochronie poddano założenie parkowo-pałacowe, które jest tylko częścią pola bitwy. W Raszynie ochroną objęto zarówno elementy bitwy współczesne, np. relikty szalca artyleryjskiego, jak i te, które ją upamiętniają, a powstały później (kopiec ziemny podwyższony w rocznicę bitwy, kapliczka, figura Matki Boskiej). Obiekt określony mianem mogiły poległych, jak wykazały badania archeologiczne, jest raczej związany z działaniami wojennymi z roku 1915⁵. Zarówno w przypadku Raszyna, jak i Maciejowic ochroną konserwatorską objęto zespoły i pojedyncze obiekty architektoniczne, z których część pochodzi z okresu bitwy lub jest z nią w jakiś sposób związana. Oba te wpisy tylko w części dotyczą pól bitewnych jako takich, poprzez fakt, iż obiekty wymienione w tych decyzjach leżą na ich obszarze.

Ze wszystkich pięciu wpisów do rejestru zabytków właściwie tylko trzy odnoszą się do pól bitewnych rozumianych w szerszym kontekście przestrzennym, z czego dwa zasługują na wyróżnienie. Są to dwie

skrajnie chronologicznie decyzje – najstarsza i najmłodsza. Pierwsza jest związana z polem bitwy pod Raławicami i mniej lub bardziej dokładnie wytycza dwie duże strefy ochrony konserwatorskiej, wyjaśniając, co wolno, a czego nie wolno w tych strefach zmieniać. Zdecydowanym minusem tego wpisu jest brak dokładnego opisu przebiegu granic chronionego terenu, a także słabej jakości załącznik graficzny i brak skali na mapie. Druga, o 20 lat młodsza, chroni pole bitwy na półwyspie Westerplatte. O ile Raławice wymagały pogłębionych studiów w celu określenia obszaru chronionego, o tyle Westerplatte było pod tym względem wpisem dość łatwym. Oba wpisy starają się objąć zasięgiem maksymalny obszar, na którym w przeszłości doszło do starcia zbrojnego. Trzeci zabytek rejestrowy, dotyczący bitwy pod Grunwaldem, obejmuje swym zasięgiem jedynie część pola bitwy – otoczenie zespołu pomnikowego.

Jaka jest więc najlepsza forma ochrony pola bitwy? Wydaje się, że odpowiedź jest prosta – wpis do rejestru zabytków. Trzeba jednak pamiętać, że miejsca, w których odbywały się w przeszłości starcia zbrojne, to najczęściej obszary o powierzchni kilkunastu, a w przypadku bitew XX-wiecznych kilkudziesięciu czy nawet kilkuset kilometrów kwadratowych. Wpisanie do rejestru zabytków tak olbrzymich terenów wraz z miejscowościami i ich infrastrukturą pociąga wiadome konsekwencje prawne, a ich realna ochrona wydaje się bardzo trudna.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadza również inne formy ochrony – tworzenie parków kulturowych oraz dokonywanie ustaleń ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Wydaje się, że właśnie te sposoby są bardziej niż rejestr zabytków elastyczne i efektywne w procesie zapobiegania degradacji pól bitewnych. W sytuacji, gdy posiadanie przez gminę miejscowych planów zagospodarowania

przestrzennego nie jest obligatoryjne, to parki kulturowe mogą być tym właściwym rozwiązaniem, które zobowiąże gminę do wykonania planu obszaru parku. W ustawie w art. 16 i art. 17 określono sposób powoływania parków kulturowych powstających w drodze uchwały gminy (lub gmin), która zatwierdza także plan jego ochrony. Działania takie są kolejno opiniowane i uzgadniane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Rada gminy może też powołać specjalną jednostkę organizacyjną wyznaczoną do zarządzania

2. Badania wykopaliskowe mogiły zbiorowej poległych w 1920 r. żołnierzy rosyjskich pod Ossowem. Fot. J. Wrzosek

2. Excavation research of a mass grave of Russian soldiers killed in 1920 in the battle of Ossów. Photo: J. Wrzosek

3. Granat artyleryjski wraz z drewnianym zapalnikiem pozyskany w trakcie badań pola bitwy pod Kunowicami (Kunersdorf 1759 r.). Fot. P. Kobek

3. An artillery grenade with a wooden fuse found during research on the battlefield of Kunowice (Kunersdorf 1759). Photo: P. Kobek

4. Emblemat w formie płonącego granatu z monogramem carycy Elżbiety I. Oznaczenie noszone na czapkach rosyjskich grenadierów znalezione podczas badań pola bitwy pod Kunowicami (Kunersdorf 1759 r.). Fot. P. Kobek

4. An emblem in the form of a burning grenade with a monogram of Tsarina Elizabeth I of Russia. It appears on the hats of Russian grenadiers that were found during research works on the battlefield of Kunowice (Kunersdorf 1759). Photo: P. Kobek

5. Odłamek granatu artyleryjskiego pozyskany w trakcie badań pola bitwy pod Sarbinowem (Zorndorf 1758 r.). Fot. P. Kobek

5. An artillery grenade shrapnel found during research works on the battlefield of Sarbinowo (Zorndorf 1758). Photo: P. Kobek

parkiem. Na terenie takiego obszaru mogą zostać ustanowione różnego typu zakazy i ograniczenia.

Powołanie parku kulturowego jest z założenia rozwiązaniem idealnym, aktywizującym społeczność na poziomie lokalnym. Inicjatorami lub czynnymi uczestnikami tego procesu stają się miejscowe stowarzyszenia, ośrodki naukowe czy pasjonaci historii regionu. Wymaga to szerokiej współpracy, ponieważ jako inicjatywa oddolna jest uzależniona od władz lokalnych. Aby powstał park kulturowy, samorząd musi go najpierw powołać, wykonując wszelkie czynności formalnoprawne. Bez uchwały gminy nie można nic zrobić w zakresie ochrony pola bitwy. Należy także zastanowić się nad tym, ilu gminom zależy na powoływaniu parków kulturowych i narzucaniu sobie różnego rodzaju ograniczeń. Reasumując, bez wymiernych korzyści dla gminy trudno taki park utworzyć, czego najlepszym przykładem jest fakt, że dotychczas powstał tylko jeden park kulturowy związany z konkretnym konfliktem zbrojnym: „Ossów – wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku”⁶. Prace te nie zostały jednak uwieńczone sukcesem, ponieważ jeszcze nie

opracowano planu zarządzania ani miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

Pojawia się zatem pytanie, w jaki sposób prawnie ochronić pole bitwy, nie wpisując go od razu do rejestru zabytków? Wydaje się, że najlepszym sposobem jest wskazanie takiego obszaru jako terenu objętego ochroną konserwatorską i umieszczenie go w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. Informacja ta jest również przekazywana do gmin, które są zobligowane uwzględnić taki zapis w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, a następnie w przygotowywanym planie zagospodarowania przestrzennego. W związku z ostatnią zmianą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 18 marca 2010 r. art. 18 pkt 1 ochrona zabytków jest stanowiona też w drodze następujących decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego, warunkach zabudowy, zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Oznacza to w praktyce, że nowe inwestycje planowane na wskazanym w ewidencji terenie wymagają stosownych uzgodnień z urzędem konserwatorskim.

W przypadku pól bitewnych, na których zachowały się elementy o własnej formie terenowej takie jak relikty umocnień polowych czy mogiły poległych, najlepszym rozwiązaniem jest zapewne zastosowanie strategii mieszanej. Obszar konkretnej batalii można otoczyć ochroną konserwatorską i uczynić częścią Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków, wspomniane obiekty natomiast wpisać do rejestru zabytków. Zapewni to ochronę obszarową oraz w mniejszej skali dotyczącą zabytków nieruchomych.

Wyznaczanie obszaru pola bitwy, czyli co chronić

Wyznaczenie obszaru, na którym w przeszłości stoczono starcie zbrojne, powinno przebiegać w co najmniej czterech etapach:

1. Szczegółowe studia historyczne oraz kartograficzne.
2. Badania terenowe polegające na ustaleniu, gdzie we współczesnym krajobrazie znajdują się charakterystyczne elementy związane z ukształtowaniem terenu, hydrografią czy siecią dróg, które można powiązać z danymi wydarzeniami historycznymi.
3. Badania archeologiczne, które uściślą teren starcia, pozwolą wyznaczyć miejsca poszczególnych epizodów batalii czy zweryfikować obiekty nieruchome łączone z bitwą.
4. Wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej⁷.

Powyższe działania mają na celu ustalenie, czy zachował się krajobraz kulturowy związany z bitwą i czy jest potrzeba jego ochrony i w jakim stopniu. Należy pamiętać, że duża część pól bitewnych, zwłaszcza położonych w bezpośrednim otoczeniu miast, przestała już istnieć albo w dużej części jest już przez te aglomeracje pochłonięta (np. Pułtusk 1806 r., Raszyn 1809 r. Ostrołęka 1831 r., Olszynka Grochowska 1831 r.).

Zagrożenia, czyli przed czym lub przed kim należy chronić miejsca starć zbrojnych z przeszłości

Zagrożeniami są wszelkie inwestycje budowlane. Rozwój przestrzenny danej miejscowości w wielu przypadkach jest utożsamiany ze wznoszeniem nowych budynków mieszkalnych, np. osiedli domów jednorodzinnych, oraz związanym z tym rozwojem infrastruktury. Niestety najczęściej inwestor kładzie nacisk na gęstą zabudowę nieuwzględniającą terenów otwartych, które ostatecznie są traktowane jako swoiste rezerwy budowlane. Uwarunkowana szerokimi płaszczyznami działalność budowlana człowieka dotyczy także powstających dużych obiektów kubaturowych takich jak zakłady produkcyjne czy magazyny, nowych dróg (obwodnice, autostrady) oraz innych inwestycji liniowych typu wodociągi lub gazociągi. Podobnymi inwestycjami obejmującymi duże obszary są także kopalnie piasku i żwiru lub budowa sztucznych

zbiorników wodnych, o kopalniach odkrywkowych nie wspominając.

Trochę mniej widoczne, ale równie groźne są również inne czynniki takie jak zalesianie dużych terenów czy intensywne rolnictwo. To ostatnie, ze względu na głęboką orkę i stosowanie nawozów sztucznych, ma największy wpływ na zły stan zabytków ruchomych zalegających w warstwie ornej. Również zabytki nieruchome związane z bitwą mogą zostać zniszczone poprzez rozoranie i po jakimś czasie zniknąć z powierzchni ziemi.

Kolejnym zagrożeniem są nielegalne poszukiwania zabytków prowadzone na obszarach historycznych bitew. Powoduje to, że tereny te są praktycznie pozbawiane możliwości ich naukowego badania, a zabytki nieruchome, trafiając do prywatnych kolekcji, ulegają rozproszeniu i na zawsze tracą informację dotyczącą kontekstu ich znalezienia. W taki sposób część obszarów została już bezpowrotnie zniszczona poprzez „wyczyszczenie” ich z zabytków ruchomych związanych z bitwą.

Korzyści, czyli jak zrobić użytek z pola bitwy

Warto się zastanowić nad korzyściami, jakie mogą czerpać gmina oraz jej społeczność z faktu posiadania na swoim terenie pola bitewnego. Jednym z najczęściej pożądanym efektów jest wzmożenie ruchu turystycznego, kolejnym – promocja miejscowości poprzez organizowanie uroczystości z udziałem przedstawicieli wyższych władz, wreszcie integracja miejscowej społeczności i podniesienie jej świadomości historycznej.

Pola bitew to obiekty bardzo specyficzne. Na ich obszarach rzadko zachowywały się elementy, które mogą same w sobie stanowić atrakcję turystyczną. Z reguły są to duże otwarte przestrzenie w różnym stopniu zagospodarowane, częściowo zabudowane lub zalesione i trzeba dużej wyobraźni, żeby dostrzec w nich miejsca wartościowe.

Istnieje kilka sposobów na zwiększenie atrakcyjności takich obszarów. Jednym z nich może być otwarcie muzeum poświęconego temu wydarzeniu historycznemu. Należy tutaj podkreślić, że musi to być muzeum nowoczesne, które zaoferuje atrakcyjnie podany przekaz. Innym tańszym rozwiązaniem są inscenizacje historyczne z udziałem tzw. grup rekonstrukcji

historycznej. Rekonstrukcja historyczna to ruch, który w ostatniej dekadzie powstał w Polsce niemal od podstaw. Wzorem rekonstruktorów działających od dawna w Europie Zachodniej i w Stanach Zjednoczonych pod koniec lat 90. XX w. w naszym kraju zaczęły się tworzyć początkowo niewielkie grupy pasjonatów zajmujących się odtwarzaniem konkretnych historycznych formacji wojskowych. Dziś są to już setki, jeśli nie tysiące ludzi zorganizowanych w stowarzyszenia i fundacje, którzy mają profesjonalną wiedzę i z wielkim powodzeniem wcielają się w role wojowników, wojów, rycerzy i żołnierzy różnych narodowości i okresów historycznych. O ożywieniu ruchu turystycznego związanego z organizowanymi inscenizacjami mogą świadczyć m.in. przykłady Grunwaldu, Brochowa, Bolimowa czy Mławy.

Warunkiem sukcesu jest zawsze inicjatywa lokalna, która nie musi wiązać się z działaniami formalnoprawnymi. Jeśli samorząd zainteresowany dziedzictwem i historią regionu rozpocznie odpowiednie działania, może się stać właścicielem całości lub części pola bitwy. Za przykład tego typu aktywności można postawić działania Urzędu Miasta w Mławie w woj. mazowieckim. W roku 2008 po raz pierwszy zorganizowano tam dużą inscenizację historyczną dotyczącą obrony pozycji mławskiej we wrześniu 1939 r. Zaangażowane środki pozwoliły na przyciągnięcie do miasta tysięcy turystów z całego kraju. Coroczna impreza cieszy się dużą popularnością i pozwala promować praktycznie w całej Polsce miejscowość pozbawioną „słynnych” zabytków. Od kilku lat trwa również wykup ziemi prowadzony przez urząd miasta. Konsekwentnie część pola bitwy wraz z istniejącymi tam elementami fortyfikacji trafia do zasobu miasta. Takie działania stymulują z kolei inną aktywność. Spontanicznie różne organizacje społeczne składające się z pasjonatów historii wojskowości

6

6. Część półwyspu Westerplatte z widocznym Pomnikiem Obrońców Wybrzeża. Fot. W. Stepień

6. Part of the Westerplatte peninsula with a view on the Monument of the Coast Defenders. Photo: W. Stepień

podejmują liczne akcje dotyczące np. sprzątania i usuwania roślinności z pozostałości schronów bojowych oraz inwentaryzacji różnych elementów tworzących w 1939 r. polską linię obrony.

Mława jest przykładem twórczego wykorzystania potencjału tkwiącego w zabytku, jakim jest pole bitwy, istniejącego tam od dawna, który został na nowo odkryty⁸.

Zarówno wpis do rejestru zabytków, jak i status pomnika historii wykorzystuje Grunwald. Na obszarze najśłynniejszego chyba w Polsce pola bitwy obok monumentalnego pomnika istnieje także zaplecze turystyczne i, choć niewielkie, nowoczesne muzeum. Co roku na dużą skalę jest organizowana impreza plenerowa. Miejscowość jest promowana i właściwie przez cały sezon przyciąga turystów.

Inaczej ma się sprawa z Raclawicami. Mimo wpisu do rejestru zabytków, umieszczenia strefy ochrony konserwatorskiej w Studium Uwarunkowań i Kierunków

Zagospodarowania Przestrzennego gminy i nadania rangi pomnika historii działania miejscowych władz nie są w stanie „ożywić” tego miejsca. Czy zmieni to organizowana od niedawna inscenizacja bitwy, pokazą najbliższe lata. Warto dodać, że w 200. rocznicę batalii pod Raclawicami drukiem ukazały się „prace studialne i dokumentacja konserwatorska” dotycząca

elementy wyposażenia i umundurowania, fragmenty broni oraz amunicji strzeleckiej i artyleryjskiej, a także szczątki poległych. Wymienione obiekty zarówno nieruchome, jak i ruchome są przedmiotem zainteresowania jednej z dziedzin archeologii, jaką jest archeologia pól bitewnych, nazywana też archeologią konfliktu. Tego typu badania są ważnym etapem wyznaczania obszaru pola bitewnego, które można później poddać ochronie konserwatorskiej.

W roku 2008 z inicjatywy Zachodniopomorskiego Konserwatora Zabytków ówczesny Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (KOBiDZ) podjął się zbadania pod kątem archeologicznym pola bitwy stoczonej 25 sierpnia 1758 r. koło miejscowości Sarbinowo (Zorndorf). Prace przeprowadzone w dwóch sezonach pozwoliły na umiejscowienie we współczesnym krajobrazie obszaru najintensywniejszych starć

pola bitwy⁷. W opracowaniu wydanym przez ówczesny Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu dr inż. arch. Henryk Stawicki szczegółowo przedstawił metody wyznaczania stref ochrony konserwatorskiej i analizuje ich zasięgi. W pracy zamieszczono również szczegółowe propozycje dotyczące zagospodarowania terenu, rekonstrukcji krajobrazu pola bitwy oraz realizacji projektu stref ochrony i planu zagospodarowania przestrzennego gminy. Jest to najdokładniejsze studium dotyczące propozycji ochrony krajobrazu związanego z polem bitwy opublikowane w Polsce.

Sarbinowo, Kunowice, Ossów – trzy przykłady działań badawczych

Wbrew temu, co twierdzą niektórzy, pola bitew są miejscami, w których do dziś zachowały się zarówno obiekty nieruchome, jak i zabytki ruchome związane z tymi wydarzeniami historycznymi. Raz będą to pozostałości fortyfikacji polowych czy obozów wojskowych, innym razem mogły poległych. Oprócz tego typu obiektów należy pamiętać, że w ziemi zalegają także liczne artefakty, które można łączyć z bitwą, np.

tej batalii oraz na ocenę stanu zachowania substancji zabytkowej, jak się okazało zniszczonej przez nielegalne poszukiwania⁸.

Od roku 2009 prace badawcze są również prowadzone na innym polu bitwy wojny siedmioletniej, jakim są Kunowice (Kunersdorf) w woj. lubuskim. W tym przypadku Wojewódzki Konserwator Zabytków zwrócił się do KOBiDZ z prośbą o wytyczenie terenu starcia i rozpoznanie pewnych jego elementów, jakimi są relikty fortyfikacji polowych rosyjskiego obozu warownego¹⁰.

Przykładem innych działań są badania archeologiczne przeprowadzone przez KOBiDZ w Ossowie w woj. mazowieckim. W ramach opracowywania przez ówczesny Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie „Studium wartości kulturowych obszaru pola Bitwy Warszawskiej 1920 roku”, a także podczas współpracy z gminami przy powstawaniu parku kulturowego „Ossów – wrota Bitwy

7

7. Oznaczenie pola bitwy w Szkocji. Fot. M. Bugaj

7. Battlefield designation in Scotland. Photo: M. Bugaj

8. Pole bitwy pod Grunwaldem. Fot. W. Stępień

8. The battlefield of Grunwald. Photo: W. Stępień

Warszawskiej 1920 roku” przeprowadzono w 2008 i 2009 r. prace wykopaliskowe. Działania te dotyczyły wyłącznie jednego obiektu, jakim była domniemana mogiła żołnierzy rosyjskich poległych pod Ossowem w sierpniu 1920 r. Badania miały więc charakter weryfikacyjny i doprowadziły do odkrycia zbiorowego grobu kryjącego szczątki żołnierzy radzieckich. Oprócz pozyskania ciekawych materiałów o charakterze naukowym efektem było założenie w tym miejscu cmentarza wojennego.

Pola bitew są zabytkami specyficznymi. Nie są obiektami, które dostrzega się od razu. Ich granice rozmywają się i potrzeba dużo wysiłku, by określić ich przybliżoną powierzchnię. Ustanowienie ochrony

również nastęrcza wielu problemów, najczęściej z powodu znacznych obszarów, jakie należy nią objąć.

Badanie, odkrywanie i ochrona tego typu zabytków może stać się ważnym czynnikiem integracji społeczności lokalnych, podnoszenia świadomości historycznej czy rozbudzania uczuć patriotycznych. ■

Jakub Wrzosek, archeolog, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 2000-2007 związany z Instytutem Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej im. A. Gieyszтора w Pułtusk. Od 2007 roku pracownik Działu Archeologii KOBIDZ. Obecnie kierownik tego działu w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Jego zainteresowania naukowo-badawcze dotyczą szeroko pojętej archeologii konfliktu. Autor publikacji z tej dziedziny. Członek Conflict Archaeology International Research Network.

Przypisy

- 1 O pamięci historycznej i innych aspektach kulturowych bitew europejskich szerzej [w:] M. Olivier, *Pola bitew jako miejsca pamięci w historii Europy*. Szkic, „Herito” nr 1/2010, s. 45-54.
- 2 P. Freeman, *Introduction: issues concerning the archaeology of battlefields*, [w:] *Fields of conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*, red. P. W. M. Freeman, A. Pollard, Oxford 2001, s. 1-10.
- 3 Zob. <http://www.nps.gov/hps/abpp/>
- 4 T. Sutherland, M. Horst, *Battlefield Archaeology – A Guide to the Archaeology of Conflict*, British Archaeological Jobs Resource, Guide 8, November 2005, http://www.scribd.com/full/404876?access_key=56x20sus754dc
- 5 W latach 70. XX w. badania archeologiczne prowadziła ekspedycja łódzkiego oddziału PAN oraz Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.
- 6 M. Szulińska, *Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku – Park kulturowy na historycznym szlaku*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 2008, s. 11-20.
- 7 Por. H. Stawicki, *Pole bitwy pod Raclawicami. Studium rekonstrukcji krajobrazu historycznego*, „Krajobrazy” 1 (13), 1994, s. 53-97.
- 8 Zob. S. Kucharski, *Mława 1939-2011*, Warszawa 2011.
- 9 „Krajobrazy” 1 (13), 1994.
- 10 G. Podruczny, J. Wrzosek, *Odwrot przez Dworskie Łęgi – jeden z epizodów bitwy pod Sarbinowem stoczonej 25 sierpnia 1758 r. w świetle przekazów historycznych i badań archeologicznych*, „Nowa Marchia. Prowincja zapomniana. Ziemia Lubuska – wspólne korzenie. Zeszyty Naukowe”, 9, 2011, s. 105-121.
- 11 J. Wrzosek, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2009 na polu bitwy pod Kunowicami*, [w:] *Kunersdorf 1759. Kunowice 2009 Studien zu einer europäischen Legende. Studium pewnej europejskiej legendy*, red. W. Benecke, G. Podruczny, Berlin 2010, s. 95-101.

Summary

Battlefields as an important element of heritage

Battlefields are where historical events took place. They differ in significance, which is either national or global. It is usually difficult to determine the exact area of conflict. This particularly concerns battles that were fought in ancient or medieval times. The more recent a battle, the more abundant historical sources are, and it is easier to determine the field of conflict in question. In order to discover its precise location, historical and other types of research are conducted. This sometimes might shed new light on what historians have established so far.

The answer to the question of whether a battlefield constitutes a monument is of course affirmative and there should be no doubt about it. The Polish law recognises, among others, places that commemorate events as monuments, and an area where a battle was fought is most certainly such a place. In Poland there are five fields of battle which are legally protected by being inscribed on the register of monuments. These are: Grunwald (1410), Raclawice (1794), Maciejowice (1794), Raszyn (1809) and Westerplatte (1939). As many as three of them – Grunwald, Raclawice and Westerplatte – are considered Monuments of History and are of special significance to the State.

Which is the best form of protecting a place such as a battlefield? The Act of July 23, 2003, on the Protection of Monuments and the Guardianship of Monuments introduces forms of protection other than the inscription on the register of monuments. These are the creation of cultural parks and the introduction of protection arrangements into local spatial development plans. It might seem that the above measures are more flexible and efficient in preventing the degradation of battlefields.

A question arises then: how to legally protect a battlefield without inscribing it on the register of monuments? It seems that the best way is to indicate that such an area is under conservation protection and to list it in the Voivodeship Record of Historical Monuments. In the case of battlefields where elements such as the remains of field fortifications or graves of those killed in battle were preserved, it appears that the best solution is to implement a combined strategy. The area of the battlefield itself can be protected by the conservator and might

be included in the Voivodeship Record of Historical Monuments. Other aforementioned monuments can be inscribed on the register of monuments. This will ensure both the protection of the area and the protection of the immovable monuments, though on a smaller scale.

There are at least 4 stages of the proceedings that need to be undertaken in order to determine an area where a battle was fought in the past:

Stage I – Detailed historical and cartographic analyses.

Stage II – Field research consisting in determining where in the modern landscape the characteristic elements of the landform features, hydrography, or roads, related to particular historical events, can be found.

Stage III – Archaeological research, which will enable to specify the exact area of the field of conflict, determine the places where particular parts of the battle were fought, or verify the immovable monuments associated with it.

Stage IV – Determining the zones under conservation protection.

There are several ways to enhance the attractiveness of areas where a battle was fought in the past. One of them is creating a museum dedicated to this particular historical event. Choosing this option, one must bear in mind that the museum has to be modern and present its message in an attractive way. Another, cheaper solution is to stage historical events with the participation of the so-called groups of historical reconstruction.

In the years 2008-2011 the National Heritage Board of Poland, initially known as the National Centre for the Research and Documentation of Monuments (KOBiDZ), undertook the task of conducting archaeological research involving 3 fields of battle. The battles in question were 2 battles of the Seven Years' War fought in Sarbinowo in the Zachodniopomorskie Voivodeship (Zorndorf 1758) and in Kunowice in the Lubuskie Voivodeship (Kunersdorf 1759), as well as the battle of Ossów in the Mazowieckie Voivodeship.

Battlefields are unique monuments. They are not buildings or other monuments that are noticed immediately. Their boundaries are blurred and it requires a lot of effort to determine their approximate surface. Protecting them constitutes another problematic issue, as their areas are significantly large.

Research, exploration and protection of such monuments can all become important factors with regard to social integration among local communities, raising historical awareness or, last but not least, awakening patriotic sentiments.